

ՀԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ



NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տոնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

- Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոդյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյունիսյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Ասրղիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Սոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խենճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արքախանյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դաբաղյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անյոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազոծվ <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ագուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պեյրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնածիսական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Մարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

Ալվարդ Դազիյան*

Անդրանիկը շնորհիվ իր անձնական յուրահատկությունների, գործունեության, որ դրսևորվել է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում՝ ուղղված թուրքական բռնատիրության դեմ 19-րդ դ. վերջի ու 20-րդ դ. սկզբի պատմության ընթացքում, համապատասխանում է հայ ժողովրդի վիպական, բանաստեղծական, բանահյուսական գաղափարին:

Հայ ժողովրդի հասարակական կյանքում, բանահյուսական կենցաղում ստեղծվել և լայնորեն կենցաղավարել են գրույցներ, ասքեր, երգեր, որոնք փնջավորվել են Անդրանիկի անվան շուրջը, լինելով ճշմարտապատում, սակայն ոչ հավաստի:

Անդրանիկ անունը ստացել և կրել է «հերոս», «քաջ» մակդիրները՝ ըստ հայկական պատմական ավանդույթի:

Բանալի բառեր. Անդրանիկ, բանահյուսություն, ավանդույթ, հավատալիք, խորհրդանիշ:

Անդրանիկը (Անդրանիկ Օզանյան, 1865–1927)՝ իբրև անհատականություն, մարդկային բարձր ու ազնիվ արժանիքներով, բարոյական, անաղարտ նկարագրով, երջանիկ զուգադիպությամբ համընկել է հերոսի մասին ժողովրդի բանաստեղծական-գաղափարական չափանիշներին: Նրա գործունեության շարժառիթներն ու նպատակները բխել են հայ ժողովրդի լայն խավերի շահերից: Այդ է պատճառը, որ նրա անձն արդեն իսկ իր կյանքի օրոք պարուրվել է հերոսական, կիսաառասպելական-կիսավիպական քողով, ստեղծվել են երգեր, գրույցներ, որոնք իրական, բայց ոչ հավաստի հիմքով փնջավորվել են նրա անվան շուրջ: Հ.Թումանյանն ու Ավ.Բասիակյանը, որոնք ի մոտո ծանոթ էին Անդրանիկին, մի ներքին, մեծ մարդկանց վայել պայծառատեսությամբ նրան համարել են մեր նոր վիպասանության Սասունցի Դավիթը:

Նոր վիպասանության Դավթի՝ առասպելական Անդրանիկի կերպարը ժողովուրդը ստեղծել է ավանդական վիպական հնարանքներով ու

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայ բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու: Վախճանվել է 2017թ. հուլիսի 3-ին:

չափանիշներով, վիպական հանգամանքներով պատճառաբանել նրա կյանքի այս կամ այն փուլը, նրա բնավորության այս կամ այն գիծը: Գոյություն ունեցող բանահյուսական ստեղծագործությունները տալիս են համեմատաբար ամբողջական մի նկարագիր՝ սկսած հերոսի ծննդից, մանկությունից մինչև նրա գործունեության ավարտը:

Վիպական հայացք գոյություն ունի հերոսների մանկության վերաբերյալ, որով և կանխորոշվել է նրանց հետագա կյանքը: Ժողովուրդը խորապես հավատացել է Անդրանիկի անխոցելիությանն ու անպարտելիությանը և այդ հանգամանքը պատճառաբանել հետևյալ ավանդազրույցով: Նորածին Անդրանիկին մկրտելիս դսից ձիու դոփյուն է լսվել, ապա ներս է մտել մի տղամարդ, մանկանը վերցրել մկրտողի ձեռքից, մտցրել մկրտության ջուրը, հանել, վերադարձրել ու ինքն անհետացել: Ներկաները մանկան մեջքին նշմարել են դաջված խաչի հետքեր և հասկացել, որ եկողը սուրբ Գևորգն էր¹: Ս.Գևորգը Անդրանիկին հովանավորել է ողջ կյանքում, պաշտպանել թշնամու գնդակից: Նույն ավանդազրույցը հաղորդում է, որ հետագայում, հասուն տարիքում, երբ գորավարը վերադառնում էր կովից, թափ էր տալիս շորերը, գնդակները գետին էին թափվում²: Հայտնի է, որ սուրբ Գևորգը կրում է վիշապամարտիկի գծեր և նրա ձեռքով երեխայի մկրտությունն ունի որոշակի ենթիմաստ: Իսկ ավանդության բուն սյուժեն վիպական հերոսի հրաշալի ծննդի, մանկության վերափոխված ժամանակի պահանջների համապատասխան արտահայտությունն է:

Անդրանիկի հրաշալի մանկության, անխոցելիության մասին եղել են այլ պատումներ, որոնք հավանաբար մուտք են գործել գրականություն: Ս.Կուրտիկյանի «Գիշերային զրույց Տավորիկի սարերում» պատմվածքում ծեր սասունցին պատմում է արծվամարդու զրույցը³: Ըստ այդ զրույցի՝ հրաշք հողածին էր արծվամարդը, ժողովուրդը նրան առյուծի կաթով էր սնել, մեծացրել: «Էնոր գնդակ չի դիպչի», — հավատացնում էր ծեր սասունցին՝ հերոսին կոչելով Սասնա ճյուղ, Սասնա արծիվ:

Խ.Դաշտենցը «Ռանչպարների կանչում» հերոսի անխոցելիությունը պատճառաբանում է քուրդ ցեղապետի թալիսմանի գործությամբ: Երբ Անդրանիկը սպանում է Բշարե Խալիլին, լուծելով Սերոբի՝ իր ավագ ընկերոջ ու զինակցի վրեժը, վերցնում է նրա թալիսմանը, որը և նրան դարձնում է անխոցելի⁴: «Լոլո» պատմվածքում Ռ.Արամյանը հաղորդում է

1 Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 298ա:

2 Ա. Ղազիյանի անձնական արխիվ, գրի է առել Ս. Վարդանյանը, 1984թ.:

3 Կուրտիկյան Ս., Պրոլոմյան հովտաշուշաններ, Երևան, 1969, էջ 252–261:

4 Դաշտենց Խ., Ռանչպարների կանչը, Երևան, 1984, էջ 98:

գրույցի մի այլ տարբերակ: Անդրանիկը օգնության է շտապում թալանվող գյուղին: Սակայն ուշանում է: Երբ գյուղ է հասնում, գյուղն ավերված ու թալանված է գտնում և առաջինն, ում հանդիպում է, ձեռքի ափը սեղմած մի սրախողխող երեխա է լինում: Անդրանիկը երեխայի ափում գտնում է մի կապույտ հուլունք, վերցնում և կրում, որը և նրան դարձնում է անխոցելի:

Անդրանիկն անշուշտ վիրավորվել է: Սակայն այդ հանգամանքը դրոշակ չի դարձվել, մնացել է ժողովրդին գրեթե անհայտ: Հավանաբար զորավարը տեղյակ է եղել իր մասին պատմվող գրույցներին և չի փորձել ժխտել. թող հավատան այդ առասպելին բարեկամները, նաև թշնամիները:

Անդրանիկն իր վիպական նախորդների նման վաղ է գրկվում ծնողներից: Իրականությունն այն է, որ նա երեք տարեկան հասակում որբանում է մորից: Իբրև անհատ, նա մեծանում, խնամվում է օտար, բայց հոգածու քաջ ու կտրիճ տղամարդկանց միջավայրում, որը և որոշակի ազդեցություն է թողնում հերոսի բնավորության կազմավորման վրա: Ըստ մի գրույցի՝ Անդրանիկին խնամում ու ոտքի են կանգնեցնում նրա հոր բարեկամ քրդերը⁵:

Մի շարք պատումների համաձայն՝ Անդրանիկին պահում, մեծացնում է Սերոբը, նրա տանն է հերոսն ստանում իր ռազմական մկրտությունը⁶: Սերոբի հետ է առնչվում նաև հերոսի Անդրանիկ անվան ծագումը: Նրա անունը բնավ էլ Անդրանիկ չի եղել, հաղորդում է գրույցը, ըստ մի պատումի, նրա անունը եղել է Նորայր: Նրան Անդրանիկ է կոչել Սերոբը, սիրելով նրան ընդունել է իբրև իր անդրանիկ զավակի, քաջության համար իբրև իր ջոկատի առաջին, անդրանիկ զինվոր⁷:

Սերոբ-Անդրանիկ փոխհարաբերության մեջ մենք տեսնում ենք հերոսների հոր և որդու ժառանգական կապով միանալու վիպական միտումը, որն այնքան ցայտուն արտահայտված է մեր հին ու նոր վեպերում⁸: Այս կապակցությամբ ուշագրավ է հետևյալ ավանդագրույցը, ըստ որի՝ Սերոբը եղել է անժառանգ, գտնելով Անդրանիկին սիրել է նրան ու որդեգրել:

Հերոսը, ըստ վիպական ավանդույթի, իր արտաքինով, հատկապես ֆիզիկական ուժով պետք է տարբերվի սովորական մահկանացուներից: Հայտնի է, որ զորավարը եղել է միջահասակ, սովորական ուժի տեր մի տղամարդ: Բայց ժողովրդի բանաստեղծական երևակայությունը նրան

5 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF IV: 4190

6 Նույն տեղում, FF IV: 7709–7713

7 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF IV: 7709–7713, գրի է առել Տ.Խոջամիրյանը, 1967 թ.:

8 Արեղյան Մ., Երկեր, հ.1, Երևան, 1966, էջ 117:

օժտել է արտասովոր ուժով: Գրական մշակմամբ մեզ հայտնի մի գրույցի համաձայն՝ Անդրանիկն այնքան ուժեղ էր, որ եթե ձեռքը խփեր 70 գոմշի մեջքի, փոքները գետին կտային⁹: Այնքան հզոր է եղել հերոսը, որ քայլելիս ոտքերի հետքերը փոս են ընկել հողի մեջ: Ըստ մի հուշապատում գրույցի, երբ գորավարը ձեռքը դրել է մի ձիու մեջքին, որ հեծնի, ձիու մեջքը կոացել-կորացել է:

Երգերում և գրույցներում հատկապես շեշտվում է հերոսի հայացքը, այն համեմատվում է արծվի հայացքի հետ: «Արծվենի մարդ», ասել են նրա մասին: «Իբրև արծիվ սավառնում ես ժայռ ու լեռ»¹⁰ սկզբնատողով երգը հերոսի մասին ստեղծված երգերից ամենատարածվածն է: Իրոք, գորավարը, ըստ ականատեսների վկայության, ունեցել է ազդու հայացք:

Բանահյուսական ստեղծագործությունները Անդրանիկի արտաքինի մասին քիչ բան են ասում: Հատուկենտ մակդիրները, համեմատությունները որոշ չափով վերաստեղծում են հերոսի արտաքինի վիպական պատկերը:

Ձայն տուր Անդրանիկ, կենսատու ընկեր,
Արդյոք այս պահուս ճր լեռն ես պառկել,
Ոսկեթել մազեր երեսդ ես փռել,
Հաղթական բազուկով մոսինդ ես գրկել:¹¹

Զրույցը պատմում է, թե ինչպես դափանցի մի աղբրեջանցի բեկ այցելում է Անդրանիկին, երբ նա գտնվում էր Ղափանում: Նա գորավարին գտնում է վրանում քնած, ներս է մտնում ու զարմացած-վախեցած դուրս գալիս, ասելով, թե՛ այս ինչ տղամարդ է, երեսի մազերը կարծես մի-մի մախաթ լինեն¹²: Հերոսի դիմանկարը ստեղծվում է ոչ թե մանրամասների պատկերման միջոցով, քարացած, անշարժ վիճակով, այլ արտաքին ու ներքին հատկանիշների համադրմամբ, ողջ նկարագրի թողած ներգործության, ազդեցության բացահայտման եղանակով, շարժման ու գործողության մեջ:

Հերոսն ունի մի այլ կարևոր հատկանիշ. նա օժտված է անսահման քաջությամբ, որը ի սպաս է դնում մայր ժողովրդին ու հայրենիքին: Գրական մշակմամբ մեզ հասած գրույցը հաղորդում է հետևյալը. Դոնի մի կազակի տան պատին փակցված է լինում գորավարի նկարը՝ համազգես-

9 *Կուրդիկյան Մ.*, Գիշերային գրույց Տավուրիկի սարերում. – Պրոլույան հովտաշուշաններ, էջ 256:

10 Հայ ժողովրդական ռազմի և զինվորի երգեր, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Ղազիյանի, Երևան, 1989, էջ 173:

11 Նույն տեղում, էջ 154:

12 Ա. Ղազիյանի անձնական արխիվ, գրի է առել Թ. Պողոսյանը, 1983 թ.:

տով, շքանշաններով: Որդիների հարցին, թե ո՞վ է զինվորականը, կազակը պատասխանում է՝ Անդրանիկը: — Իսկ ի՞նչ է նշանակում Անդրանիկ: — Անդրանիկ հայերեն նշանակում է դյուցազուն, հերոս, քաջ, — պատասխանում է կազակը¹³:

«Քաջ Անդրանիկ», այդպես է նա մտել ժողովրդի հիշողության մեջ, այդ մակդիրով է նրա անունը հռչակվում երգերում.

Գուրգեն, Վահան, Հրայր Դժոխք,
Քաջ Անդրանիկը ղեկավար,
Տավորիկի լեռներումը,
Շրջում էին անդադար:¹⁴

Կամ՝

Կովկասի քաջեր, խմբեր կազմեցեք,
Քաջ Անդրանիկին օգնութեան հասեք,
Առած իր շուրջը զինուորներ ութսուն,
Մաքրե՛ ճանապարհ նա դէպի Սասուն:¹⁵

Ուշագրավ է, որ հայ վիպական բանահյուսությունից քաջ մակդիրով հայտնի է Արտաշես արքան, Մուշեղ սպարապետը, ավելի ուշ մի այլ պատմական-վիպական հերոս՝ Լիպարիտ զորավարը: 19-րդ դ. «քաջ» մակդիրը գտավ ու համապատասխանեց նոր հերոսին՝ Անդրանիկին:

Վիպական հերոսների կյանքում կարևոր դեր է խաղում ձին: Հերոսներն իրենց ձիերը ձեռք են բերում արտասովոր, վիպական հանգամանքներում, տարեց, մեծահասակ մարդկանց խորհուրդներով: Հիշենք Քուռկիկ Ջալալի – Դավիթ փոխհարաբերությունը, ապա Դավիթ բեկի ձին, որը նա նվեր է ստանում մի ծեր մարդուց, և որը նույնպես ջրային ծագում ունի: 19-րդ դ. ժողովրդի հավաքական ընդհանրական գիտակցությունն ավելի իրական էր, սակայն նրա գաղափարատիպը ինչպես հերոսի, այնպես էլ հերոսի ձիու հարցում՝ մնում է վիպական-ավանդական: Պատանի Անդրանիկը, զրույցի համաձայն, երբ ծառայության է մտնում Սերոբի մոտ, վերջինս խնամելու համար նրան հանձնում է երկու ձի: Մի որոշ ժամանակ անց Սերոբը, գոհ Անդրանիկի խնամքից, իբրև վարձատրություն՝ ձիերից մեկը նվիրում է նրան¹⁶:

13 *Կուրդիկյան Ս.*, Կոզակական գյուղական. – Պրոլունյան հովտաշուշաններ, էջ 333–334:

14 Հայ ժողովրդական ուզմի և զինվորի երգեր, էջ 173:

15 «Նոր քնար», կազմեց Կարո Գեորգեան, ձայնագրուած և պատկերագարդ ընդարձակ երգարան, Պէյրութ-Լիբանան, 1963, էջ 75:

16 Ա. Ղազիյանի անձնական արխիվ, գրի է առել Բ. Ղազիյանը, 1976 թ.:

Այսպիսով՝ տվյալ պատումում առկա է տարեց մարդը՝ Սերոբը, որի միջոցով, նվիրատվությամբ հերոսը տիրանում է ձիուն: Հերոսի ձիու ծագման վերաբերյալ գրական մշակմամբ հայտնի են այլ զրույցներ ևս, որոնցում մի կարևոր հանգամանք մնում է անփոփոխ. դա նվիրատվությունն է: Ս. Կուրտիկյանի մշակած պատումում Անդրանիկն իր ձին նվեր է ստանում ասորի ցեղապետից՝ ասորական Սարայ գյուղը ավազակներից պաշտպանելու, թալանած գույքը, աղջիկներին ու հարսներին վերադարձնելու համար: «Ռանչպարների կանչի» հյուսվածքում առկա պատումում մենք դարձյալ տեսնում ենք հերոսին ձի նվիրող ասորի ցեղապետին, բայց դաշնակցած Սասնո Շեկո տան քրդերի հետ, իսկ նվերը տրվում է ի նշան երախտագիտության՝ թշնամի աշիրաթապետի՝ Բշարե Խալիլի սպանության համար¹⁷:

Անդրանիկն ազգային հերոս է, իսկ նրա ձին ծագումով այլ ազգային միջավայրից է: Վիպական ավանդույթը պետք է լուծեր այս անհամապատասխանությունը, ձին պետք է ծնվեր հայկական ավազանում: Դաշտենցն այդ նպատակով «Կանչում» օգտագործում է մի գեղեցիկ զրույց: Սասնո Գելի գյուղի Պայթող աղբյուրի մասին: Պայթող աղբյուրի ջրերում հրեղեն ձիեր են ապրում: Ի դեպ, այդ աղբյուրի ջրերից, ըստ մի բանավոր ավանդագրույցի, ծնունդ է առել վիպական Քուռկիկ Ջալալին: Հրեղեն ձիերին քչերն են տեսնում: Մի անգամ այդ բանը հաջողվել է Գելի գյուղի Մոսե տան նահապետներից մեկին: Ազատագրական կռիվների բուռն տարիներին՝ 19-րդ դ. վերջերին, Սասնո իշխանների ժողովի ժամանակ, որը Մոսե տանն էր տեղի ունենում, այդ տան ներկայացուցչին՝ Իմոյին, բախտ է վիճակվում տեսնել ու զրուցել Պայթող աղբյուրի հրեղեն ձիերից մեկի հետ: Սա Իմոյին խորհուրդ է տալիս իր բաշին դրած ձեռքով երեք անգամ խփել ասորի ցեղապետի նվիրած մտրուկի մեջքին: Մոսե Իմոն կատարում է հրեղեն ձիու պատգամը, բայց շփոթվում, թե մոռանում է և երկու անգամ է խփում¹⁸: Ոմանք Մոսե Իմոյի մատնահետքերը տեսել են ձիու մեջքին: Մտրուկը հրեղեն է դառնում, բայց ոչ անմահ: Այսպես՝ ժողովրդի բանաստեղծական-վիպական մտածողությունը լուծում է ձիու հրեղենության և սովորականության միջև եղած հակասությունը ևս:

Հերոսի ձին հասնում է հեռավոր Ամերիկա, մասնակցում իր տիրոջ թաղմանը և ապա, անսալով իր ջրային էության կանչին (չէ՞ որ նրան էին փոխանցվել ջրածին, հրեղեն նժույգի հատկանիշները), գնում խառնվում է օվկիանոսի ջրերին: Ավելի իրական է «Սպիտակ ձիավոր» պատումը¹⁹:

17 *Դաշտենց Խ.*, նշվ. աշխ., էջ 99:

18 Նույն տեղում, էջ 115–117:

19 *Դաշտենց Խ.*, նշվ. աշխ., էջ 492:

Հերոսը տարիներ շարունակ հայտնի է եղել իբրև սպիտակ ձիավոր, մի անգամ մարտի ժամանակ ձին վիրավորվում է առաջին ոտքից: Հերոսը պահանջում է նոր, դարձյալ սպիտակ ձի: Բանավոր ավանդությանը հայտնի գրույցը հաղորդում է, որ գորավարը ծանր ապրումներով է բաժանվել սիրելի հավատարիմ ձիուց: Հերոսի ձին հայտնի է եղել Ասլան անունով և ըստ գրական ավանդության՝ այդ անունը նրան տվել է ասորի ցեղապետը²⁰: Ասլանը եղել է սպիտակ, իսկ հեծյալը գրականության և բանահյուսության մեջ է մտել իբրև սպիտակ ձիավոր: Դաշտենցն ասում է, թե «սպիտակին խառը կարմրամազ մի մտրուկ էր Ասլանը, կապույտ փուլերով պճնված: Գլուխը փոքր էր, աչքերը՝ մանր ու խելացի: Տեսքով վագրի էր նման, ոտքերը բարձր ու բարակ, ռունգերը լայն բացված: Արևի փայլի տակ ամբողջ մորթը կարմիր երանգներ էր ստանում»²¹: Եվ չնայած իր իսկ տվյալներին՝ «Ռանչպարների կանչի» գլուխներից մեկին տալիս է «Կապույտ նծույգի վախճանը» վերնագիրը²²: Սպիտակ ձիավորի վիպական կերպարը հայտնի է 5-րդ դարից. դա Մուշեղ Մամիկոնյանն է, որի վեհանձնության առաջ գլուխ խոնարհեց գոռոզ Շապուհ արքան՝ փորագրել տալով նրան՝ ճերմակ ձիուն հեծած գինու գավաթի վրա և գինեխումների ժամանակ նայելով ու կրկնելով՝ «ճերմակաձին թող գինի խմի»²³:

Անդրանիկի կերպարի հիմնական ու բնորոշ գիծը անձնուրաց հայրենասիրությունն է, գործունեության հիմնական բնագավառը՝ ազատագրական պայքարն ընդդեմ թուրքական բռնապետության: Ըստ բանահյուսական ստեղծագործությունների՝ Անդրանիկը պատանի հասակից, արհամարհելով ամեն մի վտանգ, նետվում է պայքարի մեջ՝ պաշտպանելու համար իր ժողովրդի կյանքը, պատիվն ու ազատությունը: Վտանգի արհամարհումը, վախի զգացման հաղթահարումը հենց այն է, ինչ կոչվում է հերոսություն, և այդ հանգամանքն է, որ Անդրանիկին դարձրել է բանահյուսական հերոսական կերպար:

Հակամարտության բացահայտման, ընդհարման սկզբի վերաբերյալ պատմվում են մի շարք ավանդություններ: Բանավոր գրույցը հաղորդում է, թե քրդերը պատանի Անդրանիկի հորը կտրացնելով սպանում են, երբ նա փորձում էր պաշտպանել արտը ջրելու իր իրավունքը: Անդրանիկը, հոր գենքը վերցնելով, գնում է և շարունակում արտը ջրելը: Նորից հայտնվում են քրդերը, որոնց նա սպանում է և փախչում Ռուսաստան²⁴:

20 Նույն տեղում, էջ 99:

21 Նույն տեղում, էջ 99–100:

22 Նույն տեղում, էջ 490:

23 Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 233:

24 Ա. Ղազիյանի անձնական արխիվ, գրի է առել Բ. Ղազիյանը, 1976 թ.:

Ըստ մի այլ գրույցի՝ քրդերը սպանում են Անդրանիկի հորեղբորը, և նա երդվում է վրեժխնդիր լինել, ազատագրել հայ ժողովրդին: Գոյություն ունի գրույց այն մասին, թե Անդրանիկի հորը սպանել են խաներն ու բեկերը²⁵: Իսկ մի այլ գրույցի համաձայն՝ թուրքերը ծեծում, արյունվա են անում Անդրանիկի հորը: Անդրանիկը նույն եղանակով լուծում է հոր վրեժը, որի համար բանտ է նետվում: Ընկերները կազմակերպում են նրա փախուստը. Անդրանիկը գնում է մի հեռավոր քաղաք:

Ջրույցների այս փունջը կարելի է ամբողջացնել հետևյալ պատումով. Սերոբը իր մոտ ծառայության մտած Անդրանիկին իբրև ռազմական մկրտություն ուղարկում է սպանելու հայ աղջկան առևանգած թուրք փաշային, ըստ մի այլ վարկածի՝ ուղղակի թուրք փաշային: Անդրանիկը հաջողությամբ կատարում է առաջադրանքը և իբրև ապացույց բերում, ներկայացնում է սպանված փաշայի ձեռքը: Այս բոլոր պատումներում առկա են ազգային, տնտեսական ու քաղաքական հարստահարության դեպքեր, որոնք թեև իրական հիմք ունեն, բայց հավաստի չեն հերոսի կենսագրության մեջ: Իրականությունն այն է, որ Անդրանիկը Շապին-Գարահիսարում ծեծում է իրենց հայրենասիրական խմբակը սողոսկած մատնիչին, որի համար բանտ է նետվում, որտեղից էլ ընկերների օգնությամբ փախչում է: Եվ ապա Անդրանիկը վճռական մասնակցություն է ունենում Պոլսի ոստիկանապետի սպանության գործում: Հերոսի մղած կռիվները պատկերվում են ընդհանուր գծերով: Գովերգվում, փառաբանվում է նրա համարձակությունը, արիությունը, հայ ժողովրդի ազատագրությանը նրա նվիրվածությունը:

Քաջ Անդրանիկը անվախ, սուր առած,
Հայաստան գնալ վաղուց էր ուխտած:

Վիպական չափազանցություններով են ներկայացվում նրա մղած կռիվները:

Քաջ Անդրանիկը երիտասարդ,
Թուրք ասկյարին տվեց մեծ ջարդ:

Ամենադժվարին պարագաներում Անդրանիկը միշտ հաջող ելք է գտնում, պարտության մատնում թշնամուն:

Քաջ Անդրանիկն էր զորքին ղեկավար,
Թունդ պատերազմներում գտնում էր հնար...²⁶

Ջրույցը հաղորդում է, որ Անդրանիկն իր երեք ընկերներով փակում է Սուլուխ գյուղի կամուրջի անցուղարձը, լուր ուղարկում Քոսա բինբաշուն

25 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF IV: 7713:

26 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF VI: 1127:

ու հրավիրում նրան մենամարտի: Բինբաշին 1000 զինվորով հարձակվում է Անդրանիկի վրա: Վերջինս երկու ատրճանակը ձեռքին դուրս է գալիս բինբաշու դեմ ու սպանում նրան: Մուլթանը, իմանալով եղելությունը, Անդրանիկին փաշայություն է շնորհում²⁷:

Անդրանիկը պատկերվում է ոչ միայն իբրև հերոս, քաջամարտիկ, այլ նաև կազմակերպիչ ու ղեկավար: Նրանով են ոգևորվում, նրա շուրջն են հավաքվում բռնակալության դեմ ըմբոստացածները.

Դե, ելեք տղեք, ժամանակ այս է,
Հայոց Անդրանիկ մեզի կսպասե,
Տարոն, Մուշ գավառ արյուն կհոսե,
Մայր Հայաստանը մեզ խրախուսե:²⁸

Անդրանիկն օժտված է ռազմավարական տաղանդով, շրջահայաց է, գգուշավոր, բայց նաև համարձակ իր որոշումների մեջ ու անողոք՝ դեպի թշնամին: Արևմտյան Հայաստանում ռուս զորքը չի կարողանում գրավել մի անառիկ ամրոց: Անդրանիկը ռուս հրամանատարին ասում է, որ ինքը կգրավի: Երբ հրամանատարը ուզում է իմանալ, թե ինչպես, Անդրանիկը հանում է թուրը ու կտրում նրա գլուխը: Թագավորը կանչում է Անդրանիկին ու հարցնում պատճառը: Անդրանիկը պատասխանում է, թե՝ գուցե նա ուզում էր իմանալ իմ ծրագրերը և հայտնել այդ մասին թշնամուն: Թագավորը դրա համար Անդրանիկին գններալի կոչում է շնորհում²⁹:

Հերոսի հայրենասիրությունը, հայրենապաշտությունը դրսևորվում է ոչ միայն նրա մղած ազատագրական պայքարում: Հայտնի է, որ Անդրանիկը 1907–1914թթ. ապրել է Բուլղարիայում³⁰: Պատմում են, որ մի սասունցի Անդրանիկի վերադարձին երկար սպասելուց հետո գնում է նրան փնտրելու ու գտնում է բուլղարական մի գյուղում, տուն կառուցելիս: Երբ զայրացած սասունցին ուզում է թողնել, հեռանալ, Անդրանիկը կանգնեցնում է նրան՝ ասելով, որ մարդ կարող է հարյուր տուն ունենալ, բայց միայն մի օջախ³¹:

Խորապես մտահոգված հայրենիքի ապագայով՝ Անդրանիկը հանդիմանում է երեխայի բարորդ գաղթի ճանապարհին թողած մորը՝ ասելով. «Եթե այս երեխան չլինի, վաղը ղվ պիտի մեր երկիրը դառնա»³²:

27 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 299գ:

28 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF VI: 1325:

29 Ա. Ղազիյանի անձնական արխիվ, գրի է առել Թ. Պողոսյանը 1983թ.:

30 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 299գ, Կուրտիկյան Ս., Հորթի, Անդրանիկ. – Պրոլոմյան հովտաշուշաններ, նշվ. աշխ., էջ 263:

31 *Ղանալանյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 299գ:

32 Նույն տեղում, 299բ:

Բանահյուսական ստեղծագործությունները բացահայտում են Անդրանիկի բնավորության մի էական գիծ ևս, որը նույնպես վիպական բնույթ ունի: Դա հավատարմությունն է հայրենիքին, բարեկամին, ընկերոջը, տված խոսքին ու երդումին:

Սերոբի ու Անդրանիկի բարեկամությունը հայտնի իրողություն է: Վտանգի պահին Սերոբն օգնության է կանչում իր հավատարիմ զինակցին.

Գնդակ որոտաց նոյեմբեր ամսուն,
Պաշարված ենք մենք, իմ սիրուն Սոսե,
Հասիր Անդրանիկ, հասիր օգնության,
Սերոբ կզոհվի ի սեր ազգության:³³

Անդրանիկը չի կարողանում օգնության հասնել, փրկել ավագ ընկերոջը, բայց ի կատար է ածում ֆիդայիների դատը, սպանում է Բղարե Խալիլին՝ Սերոբի, նրա եղբայրների, որդիների ու զինվորների կործանման հեղինակին: Այս պատմական փաստն արտահայտվել է երգերում, գրույցներում իրական-հավաստի եղանակով:

Շատխու սարեր բացվալ նարգիզ,
Պարոն կտրեց Խալիլի վիզ:

կամ՝

Սասնու սարեր բուսեր է սոխ ու խաղող,
Անդրանիկ կտրեց շուն Խալիլի գլուխ:
Սերոբ փաշի փոխ:³⁴

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Անդրանիկի ու Շահումյանի փոխհարաբերությունը ներկայացնող դրվագը: Շահումյանը, երբ ընկնում է թշնամու ձեռքը, Կրասնովոդսկից հեռագրում է Էրզրում՝ Անդրանիկին, թե՛ վիճակս վատ է, օգնության հասիր: Անդրանիկը պատասխանում է. «Մի սուտկա դիմացիր, հասնում եմ»: Սակայն թշնամին սպանում է Շահումյանին³⁵: Դրվագի տրամաբանությունը ենթադրում է, որ Շահումյանը Անդրանիկին դիմում է իբրև հին բարեկամի: Բայց հայտնի է, որ Շահումյանն ու Անդրանիկը անձնապես ծանոթ չեն եղել: Անդրանիկը հիրավի հեռագրել է Շահումյանին Նախիջևանը սովետական հայտարարելու առթիվ: Շահումյանից պատասխան է ստացել շնորհավորանքի ու շնորհակալական բովանդակությամբ³⁶: Մյուս կողմից հայտնի է, որ գորավարը իր

33 *Դաշտենց Խ.*, նշվ. աշխ., էջ 468:

34 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF VI: 1383:

35 Ա. Ղազիյանի անձնական արխիվ, գրի է առել Բ. Ղազիյանը, 1976:

36 *Միմոսյան Ա.*, Անդրանիկի ժամանակը, գ. Բ, Երևան, 1996, էջ 463, *Կուրդիկյան Ս.*, Հեռագիր Շահումյանին. – Պրոլետյան հովտաշուշաններ, էջ 268–277:

ջոկատով ուզում էր Գորիսից Աղդամով օգնության հասնել Շահումյանի գլխավորած Բաքվի կոմունային, բայց անգլիացիները խանգարում են: Ահա այս փաստերի հիշողություններն է պահպանում վերոբերյալ դրվագը:

Անդրանիկի բանահյուսական կերպարի մյուս բնորոշ գիծն արդարամտությունն է ու անկաշառությունը: Հայտնի է, որ զորավարը եղել է ծայր աստիճան անաչառ մարդ և նրա բնավորության այդ հատկանիշը դրսևորվել է անխտիր բոլորի նկատմամբ: Զրույցն ասում է, թե Արևմտյան Հայաստանի Կծվակ գյուղում մի կին նրան գանգատվում է, որ իր միակ կովը գողացել են: Անդրանիկը գտնում է գողերին. նրանց մեջ էր նաև գյուղապետը, որին բաժին էր ընկել կովի կաշին: Զայրացած Անդրանիկն ստիպում է գյուղապետին շրջել գյուղում և կաշվով մեկ ցորեն հավաքել կնոջ համար: Նույնիսկ հարևան քրդերը խոր հավատ են տածել զորավարի արդարամտության հանդեպ: Գրական մշակմամբ հայտնի մի զրույցում պատմվում է այն մասին, թե ինչպես երկու քուրդ հովիվներ իրար մեջ չեն կարողանում լուծել մի վեճ և դիմում են Անդրանիկին: Վերջինս տարակուսում է, բայց ի վերջո լուծում է նրանց վեճը, և երկուսն էլ գոհ հեռանում են³⁷:

Անդրանիկը՝ իբրև ժողովրդական լայն խավերի գաղափարակիր, օժտված է նաև որոշ սոցիալական ինքնագիտակցությամբ: Պատահական չէ, որ, ըստ մի զրույցի, նրա ծնողներին սպանել են խաներն ու բեկերը: Բոլոր պարագաներում Անդրանիկը պաշտպանում է ճնշվածներին, ունեզուրկներին, հարստահարվողներին՝ անկախ ազգային, կրոնական պատկանելությունից: Վերը խոսվեց ասորական Սարայ գյուղը ավազակներից պաշտպանելու մասին: Բանավոր ավանդույթով հայտնի է հետևյալ զրույցը, որը բնորոշ է այդ առումով: Անդրանիկը ստուգում է զինվորների ճաշը և շատ դժգոհ մնում ճաշի որակից: Պարզելով, որ այն պատրաստվել է գեներալ Նազարբեկովի կարգադրությամբ, կրակում է դեպքի վայրը եկող գեներալի վրա, վերջինս հազիվ, պատահականորեն է միայն ազատվում³⁸:

Վիպական նոր հերոսի անունը պատմական համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում կապվել է Հայաստանի տեղանքին³⁹: Նրա անունով տեղավայրեր են հայտնի Սյունիքում և Սիսիանում: Ազատել գյուղի հանդամասում մի վայրի տանձենի կա, որ կոչվում է Անդրանիկի քոռսիկ (տանձենի)⁴⁰: Այդ ծառի տակ ազատեցիկները աղուհացով դիմավորել են

37 *Կորյուկյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 316:

38 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF VI: 9483:

39 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF VI: 8659:

40 ՀՀ ՊԿՊԱ, FF IV: 8659, նաև FF IV: 6589, 6611, 6617, 6623:

սիրելի հերոսին: Ջերմ ընդունելությունից զգացված՝ Անդրանիկը սրով հարվածել է ծառին, որի հետքը մինչև հիմա ծառի վրա երևում է:

Ելնելով բանահյուսական ստեղծագործությունների, դրանց հավաքման ու գրառման տվյալներից՝ Անդրանիկին կարելի է բնութագրել իբրև համազգային վիպական-հերոսական կերպար: Հերոսի ծննդավայրի անունը չի հիշատակվում ոչ մի ստեղծագործության մեջ: Նրա գործունեության աշխարհագրական սահմանների մեջ են Էրզրումն ու Մուշը, Սասունն ու Վասպուրականը, Անդրկովկասը, Պոլիսն ու Ռուսաստանը, Կիլիկիան ու Պարսկաստանը, Բուլղարիան ու Ռումինիան: Նրա անվան շուրջ ստեղծված բանահյուսությունը պատմում ու երգում էին սասունցիներն ու բասենցիները, մշեցիներն ու լոռեցիները, դարաբաղցիներն ու արթիկեցիները: Ավելին՝ իբրև ճշմարիտ վիպական հերոս, նա մուտք գործեց այլ ժողովուրդների բանահյուսության մեջ: Մեր ձեռքի տակ կան քրդերեն վիպական երգերի նմուշներ, որոնցում փառաբանվում է հայերի փաշա Անդրանիկը իր զենք ու զրահով, խաչ-մեղալներով: Ահավասիկ մի նմուշ.

Մեկ օր մի լամուկ դաչադ,
Քյուրտ պառվու խավեր գողցավ,
Պառվու լացը, վուր տեսավ,
Անդրանիկ փաշեն հիրստտավ,
Թամբավ ուր դսրախ դոաթ,
Մխլադուսի թուրը ճոճավ,
Քուրք լամուկին ջարդը տրվավ:
Ըսավ հրաման՝ «Պառվու խավեր տար տուր իրան»:
Պառավ օրշնեց Անդրանիկ փաշին,
Քյուրտի ասված պահապան քի:⁴¹

Այսպիսով՝ գրեթե մեր աչքի առաջ իրական պատմական անձնավորությունը դառնում է բանահյուսական կերպար իր մարդկային բարձր ազնվական նկարագրի, հասարակական-ոգնական գործունեության շնորհիվ:

Անդրանիկն իր գործունեությամբ, կենսագրությամբ բավարարեց ժողովրդի ազգային-քաղաքական ու «բանաստեղծական» պահանջները: Եվ հիմք ընդունելով իրականը՝ ժողովուրդը ստեղծեց հերոսի վիպական գաղափարական կենսագրությունը:

41 Բարխուդար Ղազիյանի անձնական արխիվ, Ղամարլու (գ. Ղըռ-Բզովան), տետր 2, թերթ 10-15 («Անդրանիկ փաշի սուղը»), 1996 թ.:

АНДРАНИК: ФОЛЬКЛОРНЫЙ ОБРАЗ

Алвард Газиян

Резюме

Благодаря своим личным качествам и деятельности в освободительной борьбе армянского народа против турецкого ига в конце 19-го – начале 20-го вв., образ Андраника соответствовал поэтико-фольклорному и этническому идеалу.

В общественной и фольклорной жизни армянского народа были созданы и широко бытовали сказания, рассказы и песни об Андранике, об отдельных периодах его жизни, которые были правдоподобными, но не совершенно достоверными.

В соответствии с армянской исторической традицией, в народе и в фольклорных произведениях его имя заслуженно связано с такими эпитетами как «храбрый» («кадж») и «герой».

Ключевые слова: Андраник, фольклор, традиция, поверье, символ.

ANDRANIK: FOLKLORE CHARACTER

Alvard Ghazian

Summary

The character of Andranik, due to his personal features and activities which he had demonstrated during the liberation struggle for his people against the Turkish dictatorship at the end of the 19th c. and the beginning of the 20th c., corresponds to epic, poetic, and folklore ideas.

There are many popular stories, sayings, and songs woven around Andranik's figure, which were created and widely used in the public and folk life of the Armenian people. These narratives were truthful, yet not accurate.

Such epithets as heroic and brave were worthily endowed to the name of Andranik according to Armenian historical tradition.

Keywords: Andranik, folklore, tradition, belief, symbol.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՀ	— Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ	— Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ	— Գարեգին սարկաւազ Հովսէփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՍ	— Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ	— Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ	— Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ	— Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ	— Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ	— Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ	— Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ	— Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ	— Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ	— Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ	— Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ	— Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ	— Վկայություն
ՔՀ	— «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ	— Мифы народов мира
СЭ	— Советская этнография
СПГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ	— Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

- | | | |
|-----|---|-----|
| 14. | The types of money and their ritual significance
<i>Armine Zohrabyan</i> | 156 |
| 15. | Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets
<i>Lilia Avanesyan</i> | 168 |
| 16. | Necklaces with dragon symbols
<i>Astghik Israelian</i> | 179 |
| 17. | On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships
<i>Lianna Gevorgyan</i> | 193 |

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

- | | | |
|-----|---|-----|
| 18. | Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia)
<i>Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan</i> | 206 |
| 19. | The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks
<i>Ester Khemchyan</i> | 217 |
| 20. | The soul outside of the body in Armenian tales of magic
<i>Tamar Hayrapetyan</i> | 231 |
| 21. | The Hisnakats (Forty days) feast epiphany
<i>Hasmik Abrahamyan</i> | 243 |
| 22. | On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield
<i>Artak Dabaghyan</i> | 255 |
| 23. | Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant
<i>Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan</i> | 263 |
| 24. | Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed
<i>Smbat Hakobyan</i> | 269 |
| 25. | Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research)
<i>Sose Grigoryan</i> | 279 |

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

- | | | |
|-----|--|-----|
| 26. | Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats
<i>Arsen Bobokhyan</i> | 290 |
| 27. | Sacred objects from medieval Sagmosavank
<i>Ashot Manucharyan</i> | 302 |
| 28. | Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region
<i>Hagop Tcholakian</i> | 313 |

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458

XII. MINOR FOLKLORE GENRES

41.	Thematic manifestations of children's humor <i>Armen Sh. Sargsian</i>	470
42.	Folklore and ethnographic materials in the Vedi region <i>Svetlana Vardanyan, Hasmik Margaryan</i>	484
43.	Distinctive Armenian words in the dialect of Turkey's Hamshentsi <i>Sergey Vardanyan</i>	491
	Abbreviations	503

**ՀԱՊԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

XVII

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված ժողովածու

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

ARMENIAN FOLK CULTURE

XVII

TRADITION AND MODERNITY IN ARMENIAN CULTURE
Festschrift for Stepan Lisitsian on the occasion of his 150th birthday

Խմբագիրներ՝
Հարություն Մարության,
Թամար Հայրապետյան,
Սուրեն Հոբոսյան

Էջադրում և ձևավորում՝
Արթուր Հարությունյան

ISBN 978-9939-9178-2-5



9 789939 917825



ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԱՌԱԿԱՆ ԶԱՅՈՑ ԱՆԱԿՈՒՅԹՈՒՄ